

O'ZBEK TILIDA O'QUV LUG'ATLARI VA ULARNI
TUZISHGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Yusupov Sardor Shodi o'g'li

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada leksikografiya ning shakllanish va rivojlanish jarayoni, lug'atlarni tuzish tamoyillari, o'quv lug'atlarini tuzishga xos xususiyatlar haqida fikr yuritilgan. O'quv lug'atlarini tuzishda yangi tamoyillarni qo'llash bo'yicha takliflar berilgan hamda o'quv lug'atlarining o'quvchilar uchun foydali tomonlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Leksikografiya, lug'at, o'quv lug'ati, lug'at tuzish tamoyillari, lug'at turlari.

Abstract. This article discusses the formation and development process of lexicography, the principles of creating dictionaries, and the specific features of creating educational dictionaries. Proposals for the application of new principles in the compilation of educational dictionaries are given, and useful aspects of educational dictionaries for students are shown.

Key words. Lexicography, vocabulary, educational vocabulary, principles of vocabulary creation, types of vocabulary.

O'zbek tilida leksikografiya va lug'atchilik an'alarining shakllanishi va rivojlanishi Markaziy Osiyoda uyg'onish davri bo'lgan IX-XII asrlarga borib taqaladi. Bu davrda Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud az-Zamaxshariy, Mahmud Qoshg'ariy kabi olim va mutafakkirlar o'z asarlarida ayrim sohaga oid so'zlar, jumladan, tib ilmiga, astronomiyaga, onomastika(nomshunos)ga oid so'zlarni lug'at ko'rinishida keltirib o'tgan. Ushbu namunalar hozirgi kundagi lug'at tuzish shartlari va qoidalariga to'liq mos kelmasa-da, o'zbek lug'atchiligining asosini tashkil etadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida lug'at quyidagicha ta'riflanadi:

“Lug'at - 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo'lgan, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan so'zlar yig'indisi, leksika;

2) so'zlar (yoki morfemalar, so'z birikmalari, iboralar va boshqa muayyan tartibda (alifboli, uyali, mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma'nolari, yozilishi, talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimai haqida ma'lumotlar jamlangan kitob.” [2:208] Ushbu ta'rifdan kelib chiqadigan bo'lsak, bugungi kunda jahon va o'zbek tilshunosligida lug'atlarning turlari judayam xilma-xildir.

Leksikografiya (lug‘at tuzish nazariyasi va amaliyoti) sohasi miloddan avvalgi davrlarda paydo bo‘lganligi haqida ma‘lumotlar keltiriladi va ta‘lim-tarbiya sohasi xizmat qilib keladi.

“Yaratiladigan har bir lug‘atning asosini didaktik tamoyil belgilaydi. Lug‘at tuzishda didaktik tamoyilni chetlab o‘tish mumkin emas.

Lug‘atlar tildagi so‘zlarni o‘qitish-o‘rgatish, boshqa tillarga oid so‘zlar haqida, birliklar haqida ma‘lumotlar berar ekan, demak, lingvodidaktik tamoyil muhim.

Lug‘at tuzishning asosiy tamoyillaridan biri maqsaddan kelib chiqqan holda lug‘at birliklarini tanlash-saralab olish tamoyili.

M.Qoshg‘ariy o‘z lug‘ati (“Devonu lug‘otit-turk”) uchun “umumiste‘molda bo‘lgan so‘zlarni tanladim” deydi.

Shu tamoyilga aloqador bo‘lgan yana bir tamoyil, bu maqsadga muvofiq tuziladigan, lug‘atdan kelib chiqadigan ehtiyojni qondirishga muvofiqlikni ta‘minlash tamoyili. “X va H harflari tarkibida bo‘lgan so‘zlar lug‘ati”, “Paronimlar lug‘ati” kabilar.” [1:12]

Leksikografiyadagi eng muhim va umumiy tamoyillardan biri lug‘atdan foydalanishning qulayligini ta‘minlash. Hamma lug‘atlar tuzilishidan qat‘i nazar, shu tamoyilga amal qilingan holda tuziladi: alifbo asosida tuzish, mavzu bo‘yicha guruhlariga ajratish. Morfem, terminologik va boshqa lug‘atlar shu tamoyil asosida yaratiladi.

“Berilgan materialning aniqligi, to‘g‘riligi va to‘liqligini ta‘minlash tamoyili - imlo, orfoepik, sinonim, omonim, antonim, frazema, paremlar lug‘atlari shu tamoyilni ham nazarda tutib tuziladi. Masalan, imlo lug‘ati so‘zni to‘g‘ri yozishni ta‘minlashni nazarda tutib tuzilgan.

Til va nutq me‘yorlariga amal qilish tamoyili. Umumiy va xususiy me‘yorlarni nazarda tutuvchi lug‘atlar: dialektal, eskirgan so‘zlar, okkazional birliklar lug‘atlari kabilar.

O‘quv lug‘atlarida alohida ahamiyat kasb etuvchi ta‘limiy tamoyil. Bu tamoyil o‘quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, til bo‘yicha ko‘nikmalarini hosil qilishda ahamiyatli.

O‘quv lug‘atida, alohida ahamiyat beriladigan tarbiyaviy tamoyil muhim. Bunday lug‘atda ma‘naviy-axloqiy, estetik tarbiya kabilar ko‘zda tutilgan bo‘ladi.” [1:13]

Yuqorida keltirilgan tamoyillar har bir lug‘at turining originalligini ta‘minlash uchun xizmat qiladi. Bular ichida o‘quv lug‘atlari tuzish uchun asosiy tamoyil sifatida tarbiyaviylik tamoyili ko‘rsatilgan. Bilamizki, o‘quv lug‘atlari o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib tuzilishi zarur. Bizning fikrimizcha, o‘quv lug‘atlari o‘quvchini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgani uchun yana bir necha tamoyillarni qamrab olishi muhimdir:

1. Tushunarlik tamoyili. Bu tamoyil o‘quv lug‘atlarida berilayotgan so‘zlarni sodda va o‘quvchiga tushunarli qilib berishni tavsiya etadi.

2. Ko'rsatmalilik tamoyili. Bunda har bir so'zni izohlashda turli xil rasmlar, shakllardan foydalanishni nazarda tutadi.

3. AKT bilan uyg'unlik tamoyili. Hozir axborot uzatish vositalrining rivojlanganligini nazarda tutib, o'quv lug'atlarining elekton variantlarini yaratish, audio va video ko'rinishida axborotlar yaratish va ularning havolalarini o'quv lug'atlarida keltirishni zarur deb biladi.

O'quv lug'atlarini o'rganishga jahon tilshunosligida alohida e'tibor qaratilib kelinadi. "O'quv lug'atlarini ilmiy asosda o'rganish XVII asrda birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Y.Malkil ishlaridan boshlanadi. Keyinchalik rus tilshunosligida leksikografiyaning bu tarmog'ini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qo'yiladi. Ana shu xatti-harakatlar samarasi o'laroq rus o'quv lug'atchiligi yuqori pog'onaga ko'tariladi va ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Bunda P.N.Denisov, L.A.Novikov, S.G.Barxudarov, V.V.Morkovkin, Y.N.Karaulov, M.A.Skopina, V.N.Sergeyev, V.A.Redkin, A.V.Tekuchev, Z.A.Potixa, D.E.Rozental kabilarning xizmatlari katta bo'ladi." [4:1] Bundan keyingi yillarda ham ushbu yo'nalishdagi ishlar to'xtab qolgani yo'q. O'quv lug'atchiligi hozirgi kunda leksikografiyaning tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biridir. V.V.Morkovkin tilshunoslikdagi lug'atlarni ikki turga - antroposentrik va lingvosentrik kabi turlarga ajratgan.

"Antroposentrik lug'atlarda asosiy urg'u inson ongida tilni yoritish, undan to'g'ri va samarali samarali foydalana olishga yordam berishdir. Lingvosentrik lug'atlarda til asosiy markazda bo'lib, asosiy vazifasi ushbu tildagi faktlarni yoritish hisoblanadi. Hozirda o'quv lug'atlari antroposentrik xususiyatga ega bo'lgan lug'atlar tipiga kiritilmoqda. O'quv lug'atlari ta'lim sohasi uchun mo'ljallangan bo'lib, bu turdagi lug'atlar o'quvchilarga nafaqat so'z boyligini kuchaytirish, nutqiy yoki yozma savodxonligini oshirish balki ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stirish va dunyoqarashini kengaytirish uchun ham xizmat qiladi." [3:1]

O'zbek tilshunosligida ham o'quv lug'atlari sohasida bilan bir qator olimlar izlanish olib borganlar. Jumladan, Baxtiyor Mengliyev bilan birgalikda B.Bahriddinova "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" ni tuzdi. Bu lug'at o'zida so'zlarni asos va qo'shimchlarga ajratishni o'quvchilarga o'rgatish uchun qulayligi bilan ahamiyatlidir. Undan tashqari T.Nafasov, V.Nafasova, D.Shodmonova, U.To'rayeva, X.Norxo'jayeva kabi olim ham o'quv lug'atlarini tuzishda katta xizmat qildilar.

Shunday qilib, yangi tez rivojlanayotgan dunyoda o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishning yangi usullarini qo'llash kun talabiga aylanib bormoqda. Shunday jarayonda bilimlarni o'quv lug'atlari asosida yetkazish yanada samarali bo'ladi. Chunki lug'atlar ma'lumotlarni tez ilg'ab olish uchun, mavzularni mustaqil o'zlashtirishda ham qulay vositadir. Bundan tashqari o'quv lug'atlari zamonaviy

o‘qitish usullari bilan qo‘llanilganda o‘quvchilarning orfografik, orfoepik bilimlarini, dunyoqarashining shakllanishiga shakllantirishiga beminnat manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sul-tonbek Normamatov. Leksikografiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2020. 124 b.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2000-2006.
3. O‘quv lug‘atlari tushunchasining tasnifiy belgilari D.B.Xusanova Termiz davlat universiteti magistranti
4. O‘quv lug‘atlarining nazariy asoslari. Murtazayev G‘olib. Qarshi davlat universiteti. Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistrant Innovative Development in Educational Activities
5. www.arxiv.uz